

KRIZA NEOLIBERALNE FINANCIJALIZACIJE NA EVROPSKOJ POLUPERIFERIJI: PREKARNOST TRŽIŠTA RADA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ključne riječi

Ekonomija, tranzicija, Bosna i Hercegovina, financijalizacija, prekarnost tržišta

Autor

Mr. Andela Pepić je doktorand na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci

Korespondencija

andjela.pepic@unibl.org

Oblast

Politička ekonomija

DOI

10.5937/politeia0-18791

UDK

338.124.4:331.5(497.6)

Datum prijema članka

09.06.2018.

Datum konačnog prihvatanja članka za objavljivanje

29.06.2018.

Sažetak

Društvene promjene i tranzicija iz socijalističke u tržišnu ekonomiju u Bosni i Hercegovini (BiH), praćene ratnim dešavanjima, pokrenule su različite ekonomske i društvene izazove: deindustrijalizaciju, visoku nezaposlenost, sumnjive privatizacije, pauperaciju, etničke distance i stalne strukturne disparitete, praćene procesom financijalizacije. Zemlje Zapadnog Balkana, uključujući i BiH, pod okriljem EU integracija i financijalizacije, moraju da prate i usvajaju brojne nove regulative i ispunjavaju uslove kako bi se pridružili Evropskoj uniji. U takvim odnosima zavisnosti, finansijska kriza i kriza evrozone imale su dodatni prelivajući efekat na već ekonomski slabe zemlje evropske poluperiferije poput BiH, rezultirajući povećanom nestabilnosti tržišta, smanjenjem radnih uslova i životnog standarda. Posljedice krize najvidljivije su bile u februaru i martu 2014. godine kada su radnički protesti (podržani kod velikog broja građana) ukazali na sve veću prekarnost tržišta rada i rastući potencijal novih konflikata, ovaj put sa fokusom na klasni i industrijski. Financijalizacija i uslovi za evropske integracije nisu bili u mogućnosti da adekvatno odgovore na pitanje održivog razvoja, praćenog punom zaposlenošću i ponovnim pokretanjem socijalnih reformi. Dodatno, odgovor na proteste 2014. bio je pokretanje novog programa reformi u BiH kroz Sporazum za rast i zapošljavanje, koji uključuje dodatne promjene na tržištu rada uz istovremeno podržavanje i produbljivanje procesa financijalizacije. Cilj ovog rada jeste prikazati efekat promjena na tržištu rada koje u društvenom, političkom i ekonomskom kontekstu BiH dovode do povećanja prekarnosti. Osnovno pitanje na koje ćemo nastojati dati odgovor u ovom radu jeste uticaj financijalizacije u BiH na tržište rada i prekarnost radnih odnosa.

UVOD

U zemljama Istočne Evrope, uključujući bivšu Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju (SFRJ) i države u njenom sastavu, tokom kasnih 1980-ih i ranih 1990-ih različite (uglavnom ekonomske) reforme podsticale su od strane Međunarodnog monetarnog fonda (MMF) i ekonomiste Džefrija Saksa (Jeffrey Sachs), a značile su uvođenje koncepta liberalizacije, stabilizacije i privatizacije (Gowan, 1999: 196). U kontekstu tržišta rada, ove promjene značile su i gubitak uticaja samih radnika na sudbinu preduzeća u kojima su radili. Radnici koji su radili u socijalističkom samoupravnom modelu privrede, zahvaljujući ovim reformama našli su se u novom sistemu – sistemu neoliberalne financijalizacije, koja je, kako Lapavitsas (2013: 178) tvrdi, uvezena „izvana“ i kroz „podređenu financijalizaciju“ prenesena iz razvijenih u zemlje u razvoju. Ovaj proces intenzivirao je eksploataciju rada, proširio spektar neplaćenog rada i povećao stepen izvlačenja viška vrijednosti. Kao posljedica više faktora, od kojih je jedan i neoliberalna financijalizacija, post-jugoslovenski region (uključujući i Bosnu i Hercegovinu) karakteriše rastuća nezaposlenost, visok nivo korupcije, sveobuhvatniji proces deindustrijalizacije koji je rezultirao u gubitku hiljada radnih mjesta, dovodeći radnike i njihove porodice u siromaštvo (Kraft u Horvat i Štiks, 2015: 204). Kao odgovor na ovakvo stanje, Evropska unija (EU) promovise uvođenje koncepta fleksigurnosti¹ u bivše jugoslovenske zemlje, uključujući i BiH. Međutim, do sada u ovim zemljama, osim u Sloveniji, model fleksigurnosti nisu u potpunosti primijenjen, a svaka dodatna liberalizacija radnog zakonodavstva u ovim zemljama vodila je u stvari do sma-

¹ Kombinacija fleksibilnosti i sigurnosti na tržištu rada.

njenja zaštite radnika (Laporšek i Dolenc, 2011). U tom kontekstu, neophodno je ove procese posmatrati kroz povezivanje stepena financijalizacije na relaciji centar–periferija, odnosno uzeti u obzir i proces EU integracija i mjere koje se kroz iste promovišu kao neophodni uslovi za napredak BiH u proceduri ispunjavanja kriterijuma za članstvo u EU. Kako su već Fouskas i Dimoulas (2013) pokazali na primjeru uticaja financijalizacije na Grčku u kontekstu članstva u EU², procesi financijalizacije, financijalizacije rada i svakodnevnog života u suprotnosti su sa pravnom stečevinom Evropske unije (*Acquis Communautaire*).

Globalizacija, financijalizacija i kriza

Pojam globalizacije nije jednostavno opisati jedinstvenom definicijom. U zavisnosti od teorijskog i ideološkog pristupa, autori globalizaciju određuju iz različitih perspektiva. Jedan dio autora (Gidens, 1998; Steger, 2003; Stiglitz, 2002) globalizaciju posmatra kao sveobuhvatan proces sa više dimenzija manifestacije: političkom, ekonomskom, kulturnom, tehnološkom, ekološkom i ideološkom. Drugi autori (poput Klein, 2008; Lapavitsas, 2013; Fouskas i Dimoulas, 2013; Gowan, 1999) ističu u prvi plan političko-ekonomsku dimenziju globalizacije, posmatrajući je kao političko-ekonomski projekat povezan sa neoliberalnim ekonomskim doktrinama koje se razvijaju tokom 1970-ih. Bez obzira na pristup i ideološku pozadinu, ono što čini zajednički imenilac za sve autore kada govore o globalizaciji jeste prepoznavanje uzročno-posljedične povezanosti događaja na relaciji globalno–lokalno (i obratno), odnosno isticanje međuzavisnosti i

² Njihova osnovna teza jeste da je ulazak Grčke u EU i evrozonu ubrzan iz geopolitičkih i sigurnosnih razloga, a potpuno zanemaruju ekonomske, budžetske i razvojne faktore.

uticaja koje događaji u jednom dijelu svijeta imaju na određenu lokalnu zajednicu ili šire društvo na drugom kraju svijeta.

Za potrebe ovog rada, fokusiraćemo se na političko-ekonomsku dimenziju globalizacije, podrazumijevajući globalizaciju kao jedan kontinuirani proces. Pod političko-ekonomskom dimenzijom globalizacije podrazumijevamo procese stvaranja globalnih političkih i ekonomskih institucija, organizacija i pravila (poput Međunarodnog monetarnog fonda, Svjetske trgovinske organizacije, Svjetske banke i slično), kojima se otvaraju mogućnosti za svojevrsno ujednačavanje pravila u pojedinačnim državama sa globalnim pravilima, te osigurava globalno otvoreno tržište i globalna razmjena dobara i usluga, odnosno podržava globalni kapitalizam.

Kao poseban aspekt globalizacije od 1970-ih javlja se financijalizacija – „proces koji se odnosi na hegemoniju finansija u svakoj sferi ekonomskog i društvenog života“ (Dasgupta, 2013: 4). U tom smislu, financijalizacijom se u potpunosti pomjera fokus ka finansijama, u čemu značajnu ulogu ima otvoreno tržište kapitala, a naročito finansijsko tržište kroz špekulativne i berzanske aktivnosti. Gledajući na financijalizaciju iz perspektive Marksove formule o pretvaranju novca u kapital i pojašnjenja ciklusa stvaranja viška vrijednosti u ekonomiji, financijalizacijom ne dolazi do stvaranja viška vrijednosti iz kruga N-R-N' (novac pretvoren u robu i ponovno pretvaranje u novac s većom vrijednosti) već N-N' (novac pretvoren u novac s većom vrijednosti). Od 1970-ih, sa otvaranjem tržišta globalnim tokovima kapitala, te transformacijama ekonomskih sistema zemalja na (polu) periferiji pod uticajem neoliberalnih politika, dolazi do povećanja ekonomske razmjene između država, ali najviše u smislu povećanja domaćih i međunarodnih finansijskih transakcija. Pomenute promjene karakteriše to

da dolazi do akumulacije kapitala zasnovanog na profitu ostvarenom kroz finansijske kanale, odnosno stvaranje viška vrijednosti po principu N-N', umjesto kroz proizvodnju i razmjenu roba (N-R-N') (Krippner, citirano prema Dasgupta, 2013: 6).

Ovakav način stvaranja i akumulacije viška vrijednosti kroz spekulativne aktivnosti i fokusiranje na finansijski sektor, utiče na smanjenje realne ekonomije, odnosno proizvodnje, čime se vrši dodatni pritisak na rad i naknade za rad (odnosno nastojanje da se poveća produktivnost rada, a naknade za rad zadrže na istom nivou ili čak smanje kako bi se povećala akumulacija nauštrb rada). Kako Dasgupta (2013) primjećuje, u eri financijalizacije, pod uticajem fleksibilizacije rada, primjetno je sve veće učešće neformalnih i nesigurnih oblika rada (usljed niskih ili čak nikakvih naknada za rad) i to kroz „(a) rastuću apsorpciju nezaposlenih u neformalni sektor, i (b) povećanje neformalnih aktivnosti u formalnom sektoru“ (str. 14–16). Nesigurnost ovakvog fleksibilnog tržišta rada, pod uticajem globalnih kriza kapitalizma, proizvodi sve veći broj radnika koji rade pod nesigurnim uslovima, te u krajnjoj liniji ostaju bez posla u formalnom sektoru bivajući prisiljeni da nastave svoje aktivnosti kroz neformalni sektor. Ova karakteristika neoliberalnog kapitalizma došla je najviše do izražaja tokom i nakon krize koja je iskrsla 2007/2008, a čiji je uticaj najizraženiji bio u zemljama periferije i poluperiferije.

Kriza koja je počela krizom tržišta nekretnina u Americi, te se zahvaljujući globalnim finansijskim tokovima pojavila i na evropskom tlu, bila je samo okidač i pokazatelj već postojećih kriza inherentnih neoliberalnom kapitalizmu, ali i kriza upravljanja unutar Evropske unije (Fossum i Mendez, 2014; Fouskas i Dimoulas, 2013; Lapavistas, 2013). Stoga ne možemo govoriti o krizi u jedini,

već nalazimo nekoliko kriza koje su istovremeno došle do izražaja, a ostavile su duboke socioekonomske, pa i političke, posljedice kako u zemljama Evropske unije, tako i u drugim evropskim zemljama, a naročito zemljama periferije i poluperiferije (poput Grčke, Španije, Italije, Portugala, te balkanskih zemalja ovisnih o ekonomskoj razmjeni sa EU). Leaman (u Fossum i Mendez, 2014), navodi osam oblika/kriza koje su se pojavile na evropskom tlu od 2007. godine:

1. *Funkcionalna kriza globalnog sistema finansijskih usluga*, odnosno nesposobnost bankovnih i drugih usluga da servisiraju proizvodnju, pružanje usluga, investicije i potrošnju;
2. *Ciklična kriza proizvodnje, potrošnje, trgovinske razmjene, investicija i zapošljavanja*;
3. *Strukturna kriza „prevelike posvećenosti“ finansijskim uslugama* kao nosiocu rasta sa neodrživo visokim stopama povrata na ulaganja;
4. *Kriza „paradigme rasta“* kao nosioca politika kojim se osigurava ekonomski i društveni ekvilibrijum;
5. *Kontinuirana kriza paradigme „rasta“ kao osnove za planetarni opstanak* (više povezana sa pitanjem ekološke krize i globalnog zagrijavanja);
6. *Kriza neoliberalne paradigme* (izražena kroz prve četiri krize), odnosno propast

hipoteze o „efikasnosti tržišta“ i o „samo-regulatornim“ karakteristikama tržišta;

7. *Kontinuirana kriza ekonomskog diskursa* usljed nepriznavanja propasti neoliberalne paradigme i ignorisanja interdisciplinarnih pristupa drugačijih od neoliberalnog;
8. Sve ovo pokazalo je i postojanje *duboke krize ekonomskog upravljanja* (najviše u području Evropske monetarne unije), izražene kroz nemogućnost centralnih banaka da kontrolišu „fabrike likvidnosti“ kazino kapitalizma, odnosno neshvatanje sve većih dispariteta između novčanih zaliha koje se gomilaju (‘prena-puhani balon’) i niskih stopa rasta i niske agregatne inflacije (str. 46–47).

U zemljama (polu)periferije ove krize neoliberalnog kapitalizma, odnosno financijalizacije dovele su do dodatnog otežanja socioekonomskog stanja, naročito ako se ima u vidu nepovoljna početna pozicija ovih zemalja prilikom prilagođavanja svojih sistema režimu financijalizacije i neoliberalnog kapitalizma. Kako navode Fouskas i Dimoulas (2013) zemlje (polu)periferije poput Grčke zavisile su od kredita i zaduživanja, ili su uvijek bile slabe u proizvodnji kapitalnih dobara (str. 135). Samim tim, u uslovima financijalizacije, njihova pozicija dodatno je oslabljena jer nije postojala osnova za prilagođavanje nastanku krize. Prilagođavanje nastanku krize usljed kolapsa finansijskog sektora i enormnog rasta zaduženja i fiskalnih deficita, koja se pretvorila u recesiju, preporučeno od strane međunarodnih institucija i pojedinih zemalja centra (poput Njemačke) bilo je uvođenje takozvanih mjera štednje –

što znači smanjenje plata i socijalnih davanja, smanjenje subvencija i drugih državnih rashoda koji imaju razvojni karakter (Dasgupta, 2013: 17–18). Mjere štednje najviše su imale negativnog efekta na rad, čineći ga dodatno nesigurnim u ionako teškim okolnostima.

Financijalizacija u BiH

Susan Woodward je u svom kapitalnom djelu „Socijalistička nezaposlenost: politička ekonomija Jugoslavije 1945–1990“ dala pregled transformacija socioekonomskog sistema u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ), kao i promjena političke ekonomije i ekonomskih politika, i identifikovala ključne momente koji su vodili do transformacije ekonomskog sistema SFRJ u otvorenu tržišnu ekonomiju. Jedan od ključnih momenata s kraja 1970-ih i tokom 1980-ih bile su i reforme na kojima je insistirao Međunarodni monetarni fond (MMF), odnosno takozvane Sachsove reforme (Jeffrey Sachs) koje su počivale na tri postulata: liberalizaciji, stabilizaciji i privatizaciji.

Možda najbitnije sa aspekta financijalizacije/globalizacije jesu reforme, podsticane od različitih međunarodnih aktera poput MMF-a i stranih agencija i vlada, koje su vodile ka privatizaciji tada društvenih ili javnih preduzeća. Iako je proces financijalizacije i potpunog otvaranja tržišta SFRJ započeo s krajem 1970-ih i početkom 1980-ih (kroz različite reforme i procese promjena unutar ekonomskih struktura i operacija), tek usljed ratnih dešavanja na prostorima bivše SFRJ, a zatim kroz različite programe „obnove i rekonstrukcije“ ratom devastirane privrede i društva u cjelini, ovaj proces uzeo je zama-ha u Bosni i Hercegovini. U tom kontekstu neophodno je osvrnuti se na procese privatizacije od 1997. godine, kao i na procese u direktnoj vezi sa EU integracijama, koje su

ostavile posljedice na društveno-ekonomsku situaciju i uticale na rast prekarizata u BiH.

Majstorović i dr. (2015) u svom radu dali su pregled procesa i posljedica loših privatizacijskih poduhvata u BiH koji ovdje skraćujemo i prilagođavamo:

- Takozvana „Markovićeva privatizacija“, u okviru MMF-ovih reformi, s kraja 1980-ih kojom se omogućila privatizacija kompanija koje su do tada bile u društvenom ili državnom vlasništvu. Ovom privatizacijom omogućilo se i radnicima tih kompanija da dobiju svoj udio u vlasništvu po nižim cijenama u odnosu na tržišne, ali radnici nisu mogli da trguju tim akcijama na berzanskom tržištu.
- Privatizacijski val od 1997. godine posredovan od strane Američke agencije za međunarodni razvoj (USAID) kojim se priznala „pljačka“ izvršena tokom ratnih dešavanja u BiH kojom su sve kompanije koje su se ranije vodile kao društveno vlasništvo bile različitim zakonskim okvirima označene kao državno/entitetsko/kantonalno vlasništvo, a prethodno dobijene akcije radnika samo su djelimično priznate kroz takozvane vaučere.
- Privatizacijski val između 2006. i 2008. godine, te trenutni zahtjevi za dodatnom privatizacijom putem tendera i ponuda, odnosi se na privatizaciju strateških preduzeća u državnom vlasništvu (poput telekomunikacija, elektroprivrede i rafinerije).

Rezultat privatizacijskih procesa u BiH jesu uništeni raniji industrijski giganti, te manja preduzeća koja su doprinosila razvo-

ju BiH ekonomije i zapošljavanju većeg broja radnika između Drugog svjetskog rada i rata 1990-ih. Samim tim procesom nestala su neophodna sigurna radna mjesta za hiljade radnika. Kako navode Majstorović i dr. (2015): „iz perspektive radnika, privatizacija je značila dvije stvari: prvo, oduzela im je kontrolu i upravljanje preduzećima u kojima su radili, i dodatno, oduzela im je materijalnu osnovu kroz masovna otpuštanja (često bez kompenzacija)“ (str. 7). Na taj način privatizacija, kombinovana sa posljedicama ratnih dešavanja doprinijela je dodatno razvoju prekarizata i prekarnosti tržišta rada³ u BiH. Loše privatizacije sa epilogom u stečajnim postupcima poput „DITA“ fabrike deterdžena iz Tuzle, „Konjuh“ fabrike namještaja iz Živinica, „Fortuna“ fabrike obuće iz Gračanice i mnogih drugih, za rezultat su imale hiljade radnika koji su bili u nemogućnosti da dobiju isplatu zarađenih plata, a istovremeno i u nemogućnosti da realizuju svoja osnovna zakonska prava na zdravstveno i penzijsko osiguranje.

Uz privatizacijske procese kojima se dovršavala transformacija ekonomskog sistema, BiH kao i druge zemlje Zapadnog Balkana ušla je u procese evropskih integracija u cilju pridruživanja Evropskoj uniji. Procesi evropskih integracija sa sobom donose izmjene i prilagođavanje političkog, ekonomskog i društvenog uređenja, koje u konačnici treba da odgovara globalizovanoj, otvorenoj tržišnoj privredi i fleksibilnim uslovima na tržištu rada. Kriza evrozone⁴ o kojoj je ranije bilo

³ Prekarnost tržišta rada ogleda se u odnosima na tržištu rada u kojima nedostaje sigurnost, odnosno rad koji obuhvata privremeni i povremeni rad, rad na određeno vrijeme, rad od kuće i podugovaranje, to jest netipične ugovore kojima se reguliše odnos poslodavac-radnik.

⁴ Ne ulazeći u tematiku monetarne politike BiH i valutnog odbora, za potrebe ovog rada neophodno je napomenuti da je kurs domaće valute BiH (konvertibilna marka) fiksiran za valutu evrozone (evro), te je

riječi imala je prelivni efekat na već ekonomski slabe zemlje Balkana, što je za rezultat donijelo i veću nestabilnost tržišta, kao i dodatno smanjenje radnih uslova i standarda života u BiH. U kombinaciji sa transformacijama političkog i ekonomskog sistema, posljedicama loših privatizacija, te efekata i uticaja kriza u evropskom centru na (polu) periferiju, u BiH se stvorilo pogodno tlo za nemire i konflikte usljed sve lošijih radnih uslova i nižeg standarda života.

Rezultati promjena

Iako je prema Latifiću (1997), u periodu do 1990. godine BiH bila među slabije razvijenim zemljama u sastavu tadašnje SFRJ, statistike tržišta rada i rasta društvenog proizvoda, kao i industrijske proizvodnje govore o kontinuiranom razvoju, koji će nakon već pomenutih ekonomskih i političkih promjena, te usljed ratnih dešavanja biti prekinut. Posljertatnom rekonstrukcijom i obnovom uz podršku međunarodne zajednice razvoj BiH uslovljen je obaveznim otvaranjem tržišta, fleksibilizacijom tržišta rada, te kreditnim aranžmanima sa Međunarodnim monetarnim fondom i prilagođavanjem zahtjevima Evropske unije. Kombinacija ovih faktora, za rezultat je imala pozicioniranje BiH kao (polu)periferije u odnosu na zemlje Evropske unije, a samim tim i veću mogućnost preliivanja kriza koje su od 2008. godine počele da potresaju zemlje Evropske unije i BiH.

U tabeli 1 dat je pregled karakteristika tržišta rada u BiH za period od 2008. godine (kada je kriza zahvatila EU) do 2017. godine, uz napomenu da je 2014. godina bila jedna od prelomnih tačaka u BiH u smislu uvođenja mjera štednje i novih reformskih mjera koje su promovisale zajedno EU, MMF i Svjetska

na taj način svaka fluktuacija evra i kriza evrozone faktor uticaja na moguću krizu ekonomije u BiH.

banka. Kao što je primjetno iz tabele, naj-snažniji uticaj krize iz 2008. godine osjetio se u periodu 2010–2015. godine kada je stopa nezaposlenosti⁵ porasla na čak 28% u 2012. godini. Takođe, u 2012. godini primjetan je najveći porast nesigurnosti tržišta rada kada je drastično porastao broj zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom u odnosu na broj zaposlenih za punim radnim vremenom (npr. sa 88 hiljada, odnosno 771 hiljadu u 2009. godini na 128 hiljada, odnosno 686 hiljada u 2012. godini respektivno).

pokazuje da oko četvrtine zaposlenih radnika u BiH prihodima od rada ne obezbjeđuje ni prehrambeni minimum sebi i članovima svoje porodice (Papić, 2017: 15), uz veći broj radnika koji su ostali bez posla usljed privatizacije i stečaja preduzeća. Sve to kulminiralo je nezadovoljstvom i (prvenstveno radničkim) protestima koji su održani u februaru i martu 2014. godine. Pokretači protesta bili su obespravljeni radnici iz propalih preduzeća i loših privatizacija, prvenstveno radnici fabrike „Dita“ koji su prvo krajem 2013. godine,

Tabela 1. Pregled karakteristika tržišta rada u BiH za period 2008–2017. godina

	Stopa nezaposlenosti (%)	Zaposleni sa skraćenim radnim vremenom (u 000)	Zaposleni sa punim radnim vremenom (u 000)
2008.	23,4	102	789
2009.	24,1	88	771
2010.	27,2	87	755
2011.	27,6	84	732
2012.	28	128	686
2013.	27,5	79	743
2014.	27,5	63	749
2015.	27,7	59	763
2016.	25,4	55	746
2017.	20,5	74	742

Izvor: Agencija za statistiku BiH

Istovremeno, procijenjena stopa siromaštva u 2011. godini od 23,4% i rastuće radničko siromaštvo⁶, koje prema procjenama

a zatim i početkom 2014. godine, zajedno sa radnicima preduzeća „Konjuh“ zahtijevali od vlasti u Tuzlanskom kantonu rješavanje njihovih osnovnih problema.

⁵ Ovdje je neophodno napomenuti da zaposlenost (odnosno nezaposlenost) prikazana na osnovu Ankete o radnoj snazi koju sprovodi Agencija za statistiku BiH po metodologiji Međunarodne organizacije rada, obuhvata i formalno registrovane zaposlene pored formalno zaposlenih osoba, i kategorije zaposlenih, koje ne obuhvataju administrativni izvori podataka kao što su: samozaposleni u poljoprivredi, neplaćeni pomoćni članovi domaćinstva, zaposleni po ugovoru o djelu, privremeno ili povremeno zaposleni i zaposleni u neformalnoj ekonomiji.

Kao odgovor na proteste i krizu koja se prelila iz Evropske unije u Bosnu i Hercegovinu, slično prethodnim privatizacijskim reformama koje nisu donijele značajne pozitivne pomake po BiH ekonomiju i radnike, predstavnici Evropske unije (EU), MMF-a i Svjet-

⁶ Pod radničkim siromaštvom podrazumijevamo sljedeću situaciju: „Zaposlena osoba je siromašna ako

je radila najmanje 6 mjeseci prethodne godine i živi u domaćinstvu koje raspolaže sa manje od 60 % nacionalne medijane prihoda“ (Spannagel prema Papić, 2017: 9)

ske banke (SB) tokom 2015. godine zajednički su podržali takozvanu „njemačko-britansku“ inicijativu⁷ kojom su najavljene institucionalne i ekonomske reforme (uključujući i reforme tržišta rada ka daljoj fleksibilizaciji tržišta) predstavljene kao „Sporazum za rast i zapošljavanje u BiH“. Sporazum prema svojoj sadržini predstavlja dodatno jačanje neoliberalnih politika i produbljivanje financijalizacije u ekonomski i društveno već nestabilnoj BiH, na sličan način kao što su to bile politike i mjere štednje u zemljama EU periferije (Grčka, Španija, Portugal).

Neoliberalne politike i mjere štednje usmjerene na smanjenje budžetskih rashoda (uglavnom onih koje se odnose na različita socijalna davanja) koje su EU, MMF i SB zajednički promovisale, svoj devastirajući efekat su već pokazale na slučajevima Grčke i Španije. Mjere koje su predložene kroz Sporazum (2014) direktno promovišu prekarizaciju tržišta rada:

Bosna i Hercegovina treba usvojiti set reformi tržišta rada kako bi se povećalo stvaranje novih radnih mjesta, uključujući i mjere koje će:

- promovisati regulisanje plata na osnovu vještina i učinka umjesto staža;
- smanjiti administrativno destimulisanje pri zapošljavanju i uskladiti radno zakonodavstvo;
- reformisati proces kolektivnog pregovaranja i utvrđivanja minimalne plate i

⁷ Riječ je o zajedničkoj inicijativi za „novi početak BiH“ u procesu evropskih integracija koju su predstavili njemački i britanski ministri vanjskih poslova, Frank-Walter Steinmeier i Philip Hammond, a koju su usvojili ministri spoljnih poslova zemalja članica EU. U inicijativi se traži posvećenost političkih predstavnika u BiH institucionalnim i ekonomskim reformama kako bi se „unaprijedio napredak zemlje na putu ka pristupanju EU.“

- aktivno promovisati uključivanje mladih u radnu snagu i omogućavanje privremenog zaposlenja (str. 11).

Za razliku od promovisanog evropskog modela fleksibilnosti, navedene mjere upravo dovode do fleksibilnosti, ali i istovremene nesigurnosti radnika na tržištu rada, odnosno vode ka većoj prekarnosti tržišta rada u BiH. Na primjer, regulisanje plata na osnovu vještina i učinka umjesto staža vodi ka nesigurnosti radnika u smislu arbitrarnog odlučivanja poslodavca na koji nivo će da postave neophodni učinak kako bi se dostigla norma neophodna za minimalnu platu i platu višu od minimalne⁸. Time se radnici drže na nivou niskih plata, nedovoljnih za ispunjavanje osnovnih životnih potreba, sa nesigurnom visinom dohotka. Istovremeno, promovisanje aktivnijeg uključivanja mladih kroz privremene poslove znači promovisanje prekarnog rada jer se time mladima osigurava privremeno zaposlenje, ali ne i dugoročna sigurnost.

Jedan dio mjera koje su, prema Sporazumu⁹, trebalo da se sprovedu jesu i promjene u zakonskom okviru koji se odnosio na tržište rada kako kroz fleksibilizaciju rada, tako i kroz izmjene poreskih opterećenja na rad. Kao rezultat reformi u oba entiteta, uprkos protestima sindikata, u 2015/2016. godini usvojeni su novi zakoni o radu kojima je, između ostalog, a značajno u kontek-

⁸ Na primjer, praksa normiranja rada po učinku zastupljena je u tekstilnoj industriji gdje su plate na nivou zakonski zagarantovane minimalne plate ili nešto više, ali su norme za ostvarivanje plate postavljene visoko.

⁹ Majstorović et. al. (2015) daju detaljniji pregled i kritike Sporazuma za rast i zapošljavanje u BiH, dok je lijeva kritika Sporazuma data u online člancima „Kompakt s đavolom“ (<http://www.zasocijalnupravdu.org/content/kompakt-s-davolom>) i „Lijevi pogled na Sporazum za rast i zapošljavanje u BiH“ (<http://www.novipolis.rs/dosije/28094/lijevi-pogled-na-sporazum-za-rast-i-zaposljavanje-u-bih-drugi-dio.html>)

stu neoliberalne financijalizacije, omogućeno sljedeće:

- liberalizacija prava na otkaz,
- fleksibilno radno vrijeme,
- mogućnost sistema plaćanja radnika po radnom učinku,
- produženje dužine trajanja rada na određeno,
- smanjenje uloge sindikata i kolektivnog pregovaranja.

Mjerenje stvarnih efekata izmjena zakonskih regulativa u oblasti rada još uvijek nije moguće, jer nije protekao dovoljan period od momenta primjene nove regulative. Međutim, i u Tabeli 1 vidljivo je da postoji povećanje broja zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom što je odraz fleksibilizacije tržišta rada i povećanja prekarnih radnih odnosa (kraće radno vrijeme i manja plata, rad na određeno i nesigurnost trajnosti zaposlenja).

ZAKLJUČAK

Odnos financijalizacije u BiH i tržišta rada je u direktno negativnoj korelaciji, odnosno produbljanje procesa financijalizacije dovodi do povećanja prekarnosti radnih odnosa. Proces EU integracija i uslovi povezani s istim, a koji su promovisani dodatno kroz set mjera sadržanih u Sporazumu za rast i zapošljavanje u BiH, nisu na adekvatan način adresirali pitanje fleksibilnog, a sigurnog tržišta rada, odnosno doveli su do pojačane nesigurnosti na tržištu rada izražene najviše kroz povećanje broja zaposlenih sa skraćenim radnim vremenom, te privremenim i atipičnim radnim angažmanima i ugovorima.

Političke, ekonomske i društvene promjene u Bosni i Hercegovini uslovljene kombinacijom globalizacije/financijalizacije, ratnih dešavanja, te posleratnih reformi i ulaska u proces EU integracija, dovele su do nestabilnosti i nesigurnosti tržišta rada i posljedično do povećanja prekarnih radnih odnosa i radničkog siromaštva. Pozicioniranje BiH kao evropske poluperiferije zavisne od odnosa sa zemljama Evropske unije, u uslovima jačanja krize u Evropskoj uniji i evrozoni dovelo je do vremenski odgođenog efekta prelijevanja negativnih posljedica krize, te se kriza u BiH ispoljila tek naknadno. Rezultati djelovanja krize i podređene financijalizacije u BiH bili su povećana nestabilnost i nesigurnost na tržištu rada, dodatno osiromašenje radnika, te konsekvantno pad životnog standarda.

LITERATURA

1. Stiglitz, J. (2002). *Globalization and its Discontents*. New York: Norton.
2. Fouskas, V.K. & Dimoulas, C. (2013). *Greece, Financialization and the EU: The Political Economy of Debt and Destruction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
3. Gowan, P. (1999). *The Global Gamble: Washington's Faustian Bid for World Dominance*. London: Verso.
4. Kraft, M.G. (2015). *Insurrections in the Balkans: From Workers and Students to New Political Subjectivities*. In S. Horvat & I. Štiks (eds.), *Welcome to the desert of post-socialism: radical politics after Yugoslavia* (pp. 199-222). London: Verso.
5. Lapavistas, K. (2013). *Profiting without producing: how finance exploits us all*. London: Verso.

6. Laporšek, S. & Dolenc, P. (2011). Flexibility in transition: the case of countries of former Yugoslavia. Paper presented at the REDETE 2011, Faculty of Economics University of Banja Luka, Banja Luka.
7. Woodward, S. (1995). *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.
8. Majstorović, D., et al. (2015). From Dayton to Brussels via Tuzla: post-2014 economic restructuring as europeanization discourse/practice in Bosnia and Herzegovina. *Southeast European and Black Sea Studies*, 15. doi: 10.1080/14683857.2015.1126093.
9. Thirkell-White, B. (2005). *The IMF and the Politics of Financial Globalization - From the Asian Crisis to a New International Financial Architecture?* London: Palgrave Macmillan.
10. Sotelo Valencia, A. (2015). *The Future of Work: Superexploitation and Social Precariousness in the 21st century*. Leiden/Boston: Brill.
11. Fossum, J.E. & Mendez, A.J. (eds.). (2014). *The European Union in Crises or the European Union as Crises? ARENA Report 2/14*. Oslo: ARENA. (dostupno na: <http://www.sv.uio.no/arena/english/research/publications/arena-reports/2014/report-2-14.pdf>).
12. Gidens, E. (1998). *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić
13. Klein, N. (2008). *Doktrina šoka*. Zagreb: V.B.Z.
14. Steger, M. (2003). *Globalization: A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
15. Dasgupta, B. (2013). *Financialization, Labour Market Flexibility, Global Crisis and New Imperialism – A Marxist Perspective (Working Paper)*. Paris: Fondation Maison des sciences de l’homme. (dostupno na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-008408319>).
16. Latifić, I. (1997). *Jugoslavija 1945–1990 : razvoj privrede i društvenih delatnosti*. Beograd: Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji (1941–1945). (dostupno na: <http://www.znaci.net/00001/120.htm>).
17. Papić, Ž. (2017). *Siromaštvo i radničko siromaštvo u BiH: „Socijalna kriza u BiH – siromaštvo i socijalna nejednakost – šta da se radi?“*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, Forum lijeve inicijative. (dostupno na: <http://ibhi.ba/ba/PUBLIKACIJE/Pub/2017>).
18. N.A. (2014). *Sporazum za rast i zapošljavanje u Bosni i Hercegovini*. (http://europa.ba/wp-content/uploads/2015/05/delegacijaEU_2014090816171626bos.pdf).

CRISIS OF NEOLIBERAL FINANCIALIZATION AT EUROPEAN SEMI-PERIPHERY: LABOUR MARKET PRECARIETY IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Key words

Economy, transition, Bosnia and Herzegovina, financialization, market precarity

Author

Andela Pepić, MA, is a PhD student at the Faculty of Political Science of the University of Banja Luka

Correspondence

andjela.pepic@unibl.org

Field

Political economy

DOI

10.5937/politeia0-18791

UDC

338.124.4:331.5(497.6)

Paper received on

09.06.2018.

Paper accepted for publishing on

29.06.2018.

Summary

Social transformations and the transition process from socialist/command into market economy in Bosnia and Herzegovina (BiH), accompanied by war atrocities triggered a whole scale of different economic and social challenges: de-industrialization, high unemployment, dubious privatizations, pauperization, ethnic rivalries and the persistence of structural disparities accompanied by processes of financialization. The Western Balkan countries, under EU integration and financialization directives, had to follow and abide the large scale of regulations and conditionalities in order to achieve the EU membership. The Euro-zone crisis had a spill-over effect on the already economically weak Balkan countries, resulting in an even greater instability in markets, decrease of labour and living standards in the region, including BiH. The effects of crisis were most visible in February-March 2014 when workers' protests broke out (with larger citizens' support). The protests pointed to the increasing precarity of the labour market and the rising potential of new conflicts that are now shifting from those based on ethnic and religious grounds to classist and industrial ones. Financialization and European integration conditionality seem unable to address the issue of sustainable development, accompanied by full employment and a re-launch of welfare reforms. In 2014, the EU, IMF and WB jointly pushed for a new agenda of reforms in BiH through Compact for Growth and Jobs supported by the German-British Initiative. These reforms, for which a statement of commitment has been signed by BiH officials resulting in unlocking of BiH's road to EU, include labour market reforms while at the same time boosting and deepening the process of financialization.

The proposed reforms inadequately addressed the issue of flexible and secure labour market, i.e. they only bring forth further insecurity and instability of the labour market visible through increase of part-time employment, temporary and

atypical work engagements and contracts. Given the BiH is positioned as European semi-periphery dependent on relations with European Union Member States, the financialization and crisis of Euro-zone and European Union had a spill-over effect to BiH. All this has further brought to increase of precarious labour and workers' poverty.